

فاطمه باستانی

دانشجوی دکتری، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد دامغان، دانشگاه آزاد اسلامی، دامغان، ایران.

مرتضی براتی^۱

استادیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد دامغان، دانشگاه آزاد اسلامی، دامغان، ایران.

مهدی ذوالفقاری

استادیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد دامغان، دانشگاه آزاد اسلامی، دامغان، ایران.

جایگاه حقوق حیوانات از منظر فقه

چکیده

در اسلام نه تنها انسانها، بلکه حیوانات حقوق و جایگاهی دارند. همانگونه که در فقه اسلامی انسان از حقوق زیادی برخوردار بوده، در آموزه های دینی توجه ویژه ای به حقوق حیوانات (اعم از اهلی و غیر اهلی) نیز شده است. در پژوهش حاضر برآنیم تا با روش توصیفی-تحلیلی نگاه دین مبین اسلام به جایگاه حقوق حیوانات را مورد کنکاش قرار دهیم. حیوانات برای سود دهی به انسان آفریده شده اند، اما به انسان اجازه داده نمی شود تا به بهانه ی شرافت و فضیلتی که بر سایر موجودات دارد، حقوق حیوانات را نادیده انگارد؛ آنها به مثابه ابزاری صرف در جهت رفاه حال انسانها نیستند. بنابراین برای استعمال از حیوانات دستوراتی داده شده است تا جایی که حق دشنام و لعن و نفرین برحیوانات، زدن حیوانات و کشتن بیهوده حیوانات و ... به انسانها داده نشده و در همه ی احوال، انسانها مکلف به مدارا نمودن با حیوانات هستند. انسان در خلال دریافت حقوق حیوانات در اسلام و فهم تکلیف خود نسبت به موجودات عالم، توجه ژرف دین اسلام را نسبت به همه ی هستی در می یابد.

واژگان کلیدی: حق، تکلیف، حقوق حیوانات، فقه اسلامی، اخلاق.

^۱ mortezabarati@chmail.ir

از آنجا که دین مبین اسلام کاملترین و آخرین دین الهی است، بدون شک احکامی کامل درباره حیوانات دارد که شاید کمتر به آن‌ها توجه شده است. انسان به‌عنوان اشرف مخلوقات در تمام ادیان آسمانی، از کرامت خاصی برخوردار است و حقوق و تکالیف زیادی دارد. برطبق دیدگاه دین مبین اسلام و تعلیمات آن، اگر چه خداوند آنچه که درآسمان و زمین است مسخر انسان قرار داده است ولی انسان فقط حق بهره‌گیری مشروع از این‌ها را دارد. بر اساس معارف دینی و به‌صراحت قرآن کریم، تمام جهان هستی دارای درک و شعور بوده و با خالق جهان در ارتباط هستند. در این میان حیوانات اگرچه قوه ناطقه و عاقله انسانی را ندارند از درک و شعور بهره‌مند بوده و از احساسات و عواطف برخوردار هستند. با توجه به این آیات متوجه دیدگاه دین مبین اسلام می‌شویم که همه اجزای هستی از جایگاه خاصی برخوردارند و خلقت هیچ موجودی بی‌هوده نیست در تعالیم اسلامی همواره انسان‌ها به شفقت و ترحم و مدارا با حیوانات توصیه شده‌اند.

این پژوهش مشتمل بر چهار بخش به شرح ذیل می‌باشد:

بخش اول: نقش حیوانات در زندگی انسان و طبیعت و تنوع آن‌ها.

بخش دوم: ترغیب در شناخت حیوانات و شرح مختصری از عجائب شگفت آور ساختمان بدن آن‌ها.

بخش سوم: گفتاری پیرامون اجتماعات حیوانی، هوش، فهم و درک آن‌ها و چگونگی کسب روزی.

بخش چهارم: برخی از وظایف فقهی و اخلاقی در مورد حیوانات در سه محور: حقوق حیوانات، نگهداری و بهره‌گیری از آن‌ها.

۱- نقش حیوانات در زندگی انسان

حیوانات در زندگی انسان آثار بی‌شمار و فایده‌هایی گوناگون دارند. خداوند با آفرینش حیوانات و تسخیر آنها بدست انسانها، نعمت‌های فراوانی بهره‌ی آنان کرده است. خداوند در قرآن کریم در آیات (۷۱ تا ۷۳) سوره یاسین نعمت چهار پایان را متذکر می‌شود و می‌فرماید: آیا ندیدند که ما با دستان (قدرت) خود برای ایشان چهارپایانی (از قبیل اسب، شتر، گاو و گوسفند) آفریدیم که آن‌ها را در اختیاردارند؛ و آن‌ها را برایشان رام کردیم که هم سوارشان می‌شوند و هم از آن‌ها تغذیه می‌کنند؛ و از آن‌ها بهره‌ها و

نوشیدنی‌ها دارند. قرن‌هاست که بشر در حمل‌ونقل بار و مسافر و نیز در کشاورزی و آبرسانی از حیوانات اهلی بهره می‌برد. خداوند در آیات ۶ تا ۸ سوره نحل می‌فرماید: و در آن‌ها برای شما زیبایی و شکوهی است، که (آن‌ها را) از چراگاه باز می‌آورید و هنگامی که به چراگاه می‌فرستید و بارهای سنگین شمارا به شهری که جز با مشقت جان گاه نمی‌توانستید بدان جا برسید حمل می‌کنند و اسبان و استران و خران را (آفرید) تا بر آن‌ها سوار شوید و شما را زینتی باشند. در واقع در این آیه علاوه بر منافع مادی چهارپایان به آثار روانی آن‌ها اشاره کرده و می‌گوید در این حیوانات برای شما به هنگامی که آن‌ها را به استراحتگاهشان بازمی‌گردانید زینت و شکوهی است و هنگامی که صبحگاهان به صحرا می‌فرستید، منظره‌ی دسته جمعی آمد و شد چهارپایان برای صاحبانشان شکوه خاصی دارد زیرا آن‌ها حکایت از منافع غذایی و اقتصادی و پربرکتی دارند و این همان خود کفائی در تأمین فرآورده‌های مورد نیاز یک جامعه است (بهرامپور ۱۳۸۴: ۱۲۹/۱۴).

و در آیه ۱۴۲ سوره انعام می‌فرماید: از چهارپایان برای شما باربر و حیوانات کوچکتر بیافرید. انتفاع از گوشت، پوست، پشم، کرک، مو، شیر و فرآورده‌های لبنی، اجزای بدن حیوانات از سرمایه‌های بزرگ جوامع سنتی و صنعتی بوده و هست. در آیه ۸۰ همان سوره اشاره به خانه‌های سیار می‌کند و می‌گوید خدا برای شما از پوست چهارپایان خانه‌هایی قرارداد. و آن‌ها خیمه‌هایی از پوست حیوانات می‌ساختند که هم سبک بود و هم گرم‌تر که به هنگام کوچ کردن و موقع اقامت به آسانی آنرا جابجا می‌کنید. علاوه بر این از پشم و کرک و موهای چهارپایان برای شما اثاث و کالا و وسایل زندگی تا زمانی که عمر می‌کنید قرارداد. انسان در نگرهبانی از سگ، وقت‌شناسی از خروس، دفاع از اسب، تفریح و سرگرمی از حیوانات مختلف مانند فیل، گاو، میمون و ... بهره برده و هنوز هم از این نعمت‌های الهی گاهی درست و گاهی با شیوه‌های ظالمانه بهره می‌برد. از دامداری، پرورش طیور، شیلات و زنبورداری به‌عنوان کسب و کار شرافتمندانه استفاده می‌کنند. خداوند در آیه ۶۸ سوره نحل می‌فرماید: پروردگار تو به زنبور عسل الهام کرد که لانه‌هایی از کوه‌ها و درختان و داربست‌هایی که مردم می‌سازند انتخاب کن. سپس در آیه ۶۹ همان سوره می‌فرماید: ای زنبور وقتی که لانه‌های مومی ساختی از تمام ثمرات تناول کن؛ و راه‌های پروردگارت را که جذب انواع مواد و عطریات برای ساختن عسل است فرمانبردارانه طی

کن. آنگاه از شکم آن‌ها نوشیدنی گوارایی بارنگ‌های مختلف بیرون می‌آید؛ که در آن شفایی برای مردمان است؛ و در آیه ۱۴ همان سوره می‌فرماید: و اوست آنکه دریا را مسخر (شما) ساخت تا از آن گوشت تازه بخورید و از آن زیوری استخراج کنید که آنرا می‌پوشید و کشتی‌ها را در دریا، شکافنده ی آب می‌بینی و برای این است که از گرم خدا روزی بطلبید. پرورش کرم ابریشم برای تولید منسوجات لباس و فرش از کهن‌ترین شیوه‌های فعالیت اقتصادی در جوامع بشر است. انسان با استفاده از حیوانات برای انجام آزمایش‌های علمی و پژوهشی هزاران راز علمی و نیاز اجتماعی را حل کرده است. مثلاً دانشمندان از بزاق دهان خفاش (مقبره‌ای) ماده‌ای بدست آورده اند که برای بیماران قلبی مفید است. و یا از سم کفچه مار، برای ساخت داروهای مؤثر بر سیستم عصبی استفاده فراوانی می‌شود (همان، ۲۲۱).

۱-۲- نقش جانوران در طبیعت

زنبوران عسل، مگس‌های طلایی، پروانه‌ها و پشه‌های ریز مأموریت بزرگ و کار مهمی دارند، پرفسور لئون برتن می‌گوید: کمتر کسی می‌داند که بی‌وجود حشرات سبدهای ما از میوه خالی خواهد ماند، بنابراین حشرات در واقع پرورش‌دهندگان میوه و تهیه‌کنندگان بذر گل‌ها هستند (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰: ۷۲).

کرم‌ها، رفتگر محیط هستند (خواجه نصیر، ۱۳۸۲: ۴۲) و مارکرمی شکل، با ایجاد کانال‌های ظریفی برای نفوذ هوا در خاک، به افزایش کیفیت خاک برای ریشه گیاهان و یا خرس قهوه ای به تجدید حیات درختان جنگلی کمک می‌کند و یا شهد خوارها، در تکثیر گلها و گیاهان و یا سبزقا در کنترل آفت‌ها و خفاش‌ها در کنترل جمعیت حشره‌ها و در گرده‌افشانی گیاهان، نقش بسزایی دارند و دارکوب‌های سر سرخ، پزشکان درختان هستند.

۲- ترغیب در شناخت حیوانات

قرآن کریم در آیه ۴ سوره جاثیه می‌فرماید: مردم را به شناختن عموم حیوانات و تفکر در کیفیت خلقت آن‌ها و کارهایی که می‌کنند ترغیب نموده و در آیات دیگری به عبرت گرفتن در خصوص بعضی از آن‌ها مانند چهارپایان، پرندگان، مورچگان و زنبور عسل دعوت کرده است. آیات مشابه این آیه که مردم را به مطالعه و تفکر در امر حیوانات توصیه می‌کند در قرآن کریم بسیار است (طباطبائی، ۱۱۶/۷ و ۱۲۸).

با توجه به آیه مذکور و سایر آموزه های دینی و با در نظر گرفتن اجتناب از اطاله کلام، اختصاراً به مطالعه‌ی دنیای شگرف بعضی از جانوران که انسان زندگی مسالمت‌آمیزی با آنها دارد اکتفا می‌کند.

۲-۱- ساختمان بدن حیوانات

درباره عجایی که در آفرینش ساختمان بدن حیوانات است، خدای تعالی آنها را به گونه ای ترتیب داده که نه بسیار سخت مانند سنگ است، چون اگر اینطور بود انعطاف نداشت و نمی‌توانست کاری انجام دهد، و نه بسیار نرم که اگر چنین بود نمی‌توانست سرپا بایستد و کارهای سخت را تحمل نماید، لذا ظاهر بدن را گوشت نرم قرارداد و درمیانش استخوان‌های سخت تعبیه فرمود که آنها را نگه دارد و استخوان‌ها را با عصب‌ها و پی‌ها و رگ‌ها به یکدیگر پیوند داد و محکم گردانید تا از هم نپاشند و بر روی تمام این‌ها پوستی کشید که همه را محافظت نماید. بدن چهارپایان را مانند بدن انسان از گوشت و پیوست و استخوان آفریده و به آنها شنوایی و بینائی داده تا نیازهای انسان را برطرف کند، از طرفی فکر و عقلی را که به انسان داده به آنها نداده تا فرما نبردارو ذلیل او باشند.

حیات حیوانات گوشت‌خوار از راه شکار است لذا دست‌هایی مستحکم، ناخن و چنگال‌هایی محکم، دندان‌هایی تیزوبرنده و با دهان‌هایی گشاده آفرید، و حیوانات علفخوار چون برای صنعت و شکار آفریده نشده، به این‌ها سم داده که در چراگاه‌های ناهموار بچرند، و برای چهارپایان سم‌هایی آفریده که مثل گودی کف پای انسان گود است تا برای سواری و بار کشیدن آماده باشد و پاهای حیوانات جفت آفریده‌شده تا برای راه رفتن مهیا باشد. (مجلسی، ۱۳۹۴: ۷۷ تا ۷۹) و بر بدن چهارپایان مو، کرک و پشم قرارداد تا آنان را از سرما و آفات حفظ، و تا زنده‌اند نیازی به تجدید و تبدیل آن نداشته باشند. در حیوانات مو، کرک، پشم به‌جای لباس و سم‌ها حکم کفش را دارد (تلخیص بحار الانوار، ۱۳۸۸: ۱۶۰).

در آفرینش ماهی و تناسب اعضای آن تأمل کن خداوند به او پا نداده، زیرا نیازی به راه رفتن ندارد و بجای پا به او دو باله محکم داده که مثل پاروهای کشتی برآب میزند و حرکت می‌نماید. علت فراوانی ماهی‌ها و تخم‌های درشکمش این است که انسان‌ها، درندگان و پرندگان و همگی ماهی می‌خورند (مجلسی، ۱۳۹۴: ۱۰۲ و ۱۰۳).

خداوند در قرآن کریم در سوره نحل آیه ۷۹ می‌فرماید: آیا آن‌ها به پرندگانی که در پهنه آسمان پرواز دارند نظر نیفکندند و نظربه اینکه هرچه در آسمان باشد جذب زمین می‌شود ولی پرندگان به اراده‌ی خود در پهنه آسمان می‌مانند و برخلاف جاذبه‌ی زمین پرواز میکنند این خداست که آن‌ها را در آسمان نگه می‌دارد (بهرامپور، ۱۳۸۴: ۲۱۹ و ۲۲۰).

خفاش پرنده ایست پستاندار و تنها پرنده ایست که پرواز میکند و یک دانشمند روسی بنام ژوردین با تجربیاتی ثابت کرده که خفاش با گوش خود می‌بیند، نه با چشم خود. (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰: ۶۵) و حضرت علی (ع) در نهج البلاغه پیرامون آفرینش خفاش بیان کرده: هرگز بخاطر شدت تاریکی از راه بازمی‌ماند (سید رضی، ۱۳۵۱: خطبه ۱۵۵).

۳- گفتاری پیرامون اجتماعات حیوانی و درک، فهم و شعور آن‌ها و

چگونگی کسب روزی اجتماعات حیوانی

حیوان نسبت به حوائجش دارای شعور و آراء و عقایدی است که او را مانند انسان به جلب منافع و دفع مضار وامی‌دارد. میان انسان و حیوان مشترکات زیادی وجود دارد. انواع حیوانات گروه‌هایی مانند گروه‌های انسانی هستند، آن‌ها دارای اجتماعات منظم و تقسیم کار میان خود می‌باشند، به طوری که در میان مورچگان و زنبوران عسل، مدنیت و مقررات خاصی را می‌بینیم آن‌ها نوعی تکلیف‌گریزی و شعور ذاتی دارند که به جای عقل بشری برای آن‌ها کار می‌کند و از این جهت آن‌ها امت‌هایی مثل ما هستند، پس می‌توان گفت همان طوری که ما دارای شریعت و تکلیف‌اختیاری هستیم حیوانات هم دارای شریعت و تکلیف‌گریزی هستند که نمی‌توانند از آن تجاوز کنند. گاهی اعمال شگفت‌آوری از زندگی حشرات و یا پرندگان، از خانه‌داری و تغذیه ولانه سازی کشف کرده اند که جای بسی تأمل است (بهرامپور، ۱۳۸۴: جزء ۷/ ۱۸۴ و ۱۸۵).

۳-۱- هوش، درک و فهم حیوانات

حیوانات نیز به اندازه‌ی خود دارای درک و فهمند، و زندگی بسیاری از حیوانات آمیخته با نظام جالب و شگفت‌انگیزی است که روشن‌گر سطح عالی فهم و شعور آن‌ها است. کیست که درباره‌ی مورچگان و زنبور عسل و تمدن عجیب آن‌ها و نظام شگفت‌انگیز لانه و کندو، سخنانی نشنیده باشد (مکارم شیرازی، ۱۳۶۹: ۵/ ۲۲۴).

در قرن اخیر روانشناسان دریافته اند بعضی حیوانات علائمی از خودنمایی، حسادت، تکبر و شیطانی نشان می‌دهند. آزمایش‌های مختلف نشان داده که زنبور عسل استعداد

عجیبی برای سنجش گذشت زمان دارد. گل‌هایی وجود دارد که ساعات مشخصی باز و بسته می‌شوند و زنبور عسل می‌داند درست چه موقع به سراغ شهد گل بیاید؛ و یا در مورد ماهی‌ها محققین دریافته‌اند که ماهی دید عجیبی برای شناسایی اشکال دارد، (واس یاکارد، ۱۳۷۲: ۴، ۳۸، ۸۶)، یکی از دانشمندان می‌گوید: حیوانات هم نمونه‌هایی از خودراضی و ستمگر بودن را دارند. گاو به طرز ناراحت کننده‌ای خود سر و لجوج، خجول، ملایم یا تندخو است و بی نهایت محتاج ناز پرورده شدن می‌باشد. دانشمندی بنام دکتر پیترسون استاد دامداری دانشگاه مینه سوتا کشف کرده است که گاوها بین خود صاحب مقام و موقعیت های مشخص اجتماعی می‌باشند. یا اسب معمولاً تیزهوش است و نسبت به صاحب خود سریع الفت می‌گیرد و به آن وفادار است، (واس یاکارد، ۱۳۷۲: ۱۶۷ و ۲۴۳) علامه طباطبائی معتقد است که حیوانات هم مثل انسان‌ها احکامی دارند، خیر و شر، عدالت و ظلم را تشخیص می‌دهند و در نفوس حیوانات هم حقیقتی به نام اختیار و استعداد حکم کردن به سزاوار و غیر سزاوار هست، او نیز می‌تواند یکجا حکم کند، به لزوم فعل و جایی دیگر حکم کند به وجوب ترک، ملاک اختیار هم همین است و لو اینکه این صلاحیت بسیار ضعیف تر از آن مقداری باشد که ما آدمیان در خود سراغ داریم، (طباطبائی، ۱۱۷/۷ و ۱۲۵) آگاهی حیوانات از زلزله‌ها قبل از وقوع آن و پیش از آنکه زلزله سنجهای ما خفیف‌ترین لرزش‌ها را ثبت کنند بر معروف است؛ و تعلیماتی که در عصر ما به حیوانات داده می‌شود و کارهای خارق‌العاده آن‌ها را در سیرکها بسیاری دیده اند که حاکی از هوش شگفت انگیز آن‌هاست (مکارم شیرازی، ۱۳۶۹: ۱۵/۴۲۳).

۳-۲- چگونگی کسب روزی

خداوند در آیه ۶ سوره هود می‌فرماید: "هیچ جنبنده‌ای در زمین نیست مگر اینکه رزق و روزی آن بر خداست." هر جنبنده روزی خاصی دارد، کلمه دابة شامل تمام جانداران می‌باشد که از انسان، حیوان، پرندگان و حشرات گرفته تا آبیان را در برمی‌گیرد. شناخت نوع نیازهای غذایی آن‌ها که به تعداد نوع همه‌ی آن‌ها فرق می‌کند احاطه علمی وسیعی را می‌طلبد که این امور در حوزه‌ی علمی حضرت حق می‌گنجد. یعنی به جز ذات اقدس الهی، از عهده‌ی کسی بر نمی‌آید که روزی دهنده باشد. از حیوانات غول‌پیکر گرفته تا حشرات نامرئی، هنگامی که از لانه‌ی خود بیرون می‌آیند و در اطراف پراکنده می‌شوند

خداوند مناسب با نیازهایشان روزی آن‌ها را می‌رساند و حتی روزی جنین را در رحم مادر از طریق رگهای رحم به صورت غذاهای آماده تأمین می‌کند، و هنگامیکه کودک به دنیا پای نهاد، شیر مادر را در اختیارش می‌گذارد؛ و یا ماهیان و صدف‌ها در ته دریا، پرندگان هوا و مسافران دور از وطن، در همان جا رزق آن‌ها را خواهد رساند، (بهرامپور، ۱۳۸۴: جزء ۱۱۲/ ۳۶ تا ۳۸) پس آفرینش یک مسئله است و اداره کردن و روزی دادن مسئله‌ی دیگر، روزی هر آفریده‌ای از ابتدای آفرینش تنظیم شده است (قرائتی، ۱۳۸۷: ۱۰/ ۵۱۴).

حضرت علی (ع) می‌فرماید: "نگاه کنید به شگفتی آفرینش مورچه با کوچکی جثه و نازکی اندامش که به نگاه با گوشه چشم دیده نمی‌شود و به اندیشه درک نمی‌گردد، چگونه مسیر خود را می‌پیماید و برای بدست آوردن روزیش می‌شتابد، دانه را به لانه اش انتقال می‌دهد و آنرا در انبارش (برای روزسختی) آماده می‌گذارد، خداوند ضامن روزیش بوده و از آن غافل نیست" (سید رضی، ۱۳۵۱: خطبه ۷۳۸/۲۲۷).

امام صادق (ع) می‌فرماید: ای مفضل درباره ی هوش و زیرکی حیوانات که خدای تعالی به آن‌ها عطا نمود بیندیش، خداوند در ذات آن‌ها چیزهایی قرارداده که حیوانات بی‌اندیشه، از نعمتی بی بهره نباشند و از سفره ی احسان و لطفش بهره مند گردند و با اینکه فکر و عقلی ندارند به مصلحت خود برسند. (مجلسی، ۱۳۹۴: ۸۸).

۴-۱- حقوق حیوانات در اسلام

براساس معارف دینی کل جهان هستی آگاهانه با خالق خویش در ارتباط هستند، هرچند درک آن از طریق معمولی برای انسان عادی مقدور نیست، (سوره اسراء، آیه ۴۴) به گواهی آیات و پیشوایان معصوم (ع) حیوانات نیز از درک و شعور به اندازه ی سعه وجودی خودشان بهره‌مند و دارای احساسات و عواطف اند؛ (کلینی الرازی، ۱۳۶۵: ۵۳۹/۶) و از کلام خدای تعالی فهمیده می‌شود که مسئله علم نیز در تمامی موجودات هست و هر یک از موجودات به مقدار نصیبی که از وجود دارد بهره‌ای از علم دارد، (طباطبائی، ۱۳/ ۱۸۶) از همین رو حرمت دارند و آدمیان هم در برابر بهره‌برداری از آن‌ها مکلف به رعایت احترام ذاتی و حق حیات آن‌ها هستند و از سوی پروردگار حقوقی بر عهده دارند، (نجفی، ۲۷/ ۱۱۱) و فقه اسلامی حقوق حیوان را بر انسان واجب دانسته است (عاملی جبعی ۱۴۱۳، ۱۲/ ۱۲۰). امام صادق (ع) فرمودند: هر چند خداوند حیوانات را متفاوت از انسان‌ها آفرید، ولیکن چهار خصلت را به آن‌ها عنایت کرد: شناخت خالق خود، شناخت چگونگی پی‌جویی

روزی، شناخت نر از ماده و ترس از مرگ (کلینی الرازی، ۱۳۶۵: ۱۶/ ۵۳۹) بنابراین در عین حال که در قرآن کریم و روایات آمده است که، جانوران به‌ویژه چهار پایان برای سوددهی به انسان آفریده شده‌اند، (قرآن کریم، سوره نحل آیه ۵) ولی تصرف و بهره برداری انسان از حیوانات بی حد و حصر نیست، بلکه تابع ضوابط شرعی الزام‌آورند.

۴-۲- اهمیت حقوق حیوانات

حیوانات در اسلام به قدری اهمیت دارند که خداوند در قرآن کریم به نام برخی از آن حیوانات مانند بقره، انعام، نحل، نمل، عنکبوت و فیل سوره‌هایی را نازل کرده است. نیازهای اساسی حیوانات در شرع مقدس اسلام جزء حقوق آن‌ها محسوب می‌شود در نتیجه همه‌ی انسان‌ها در برابر حقوق حیوانات مسئولیت دارند؛ و اسلام رعایت آن‌ها را بر مالک حیوان و دیگران و در مواردی بر حاکم شرع نیز واجب دانسته است، هر حیوانی چه در اختیار انسان باشد یا نباشد، فایده برساند یا نرساند، اگر در تغذیه و حفظ و نگهداری محتاج انسان باشد، او به حکم وظیفه شرعی و انسانی باید نیازهایش را تأمین کند. فقها آب و علف دادن به حیوانات را (در موارد ضروری واجب و در غیر آن مستحب شمرده اند) (نجفی، ۳۱: ۳۹۴ و ۳۹۶).

۴-۳- حق تغذیه

۴-۳-۱- سفارش به آب و غذای حیوان

از جمله حقوق حیوان بر انسان برآوردن نیازهای اساسی آن از جمله آب و آذوقه است، زیرا حیوان برای تأمین نیازهای خود زبان اظهار ندارد، پس محبوس کردن حیوان و محروم کردن آن از نعمت‌های الهی مشروع نیست (محدث نوری، ۱۴۰۸، ۸: ۳۰۶).

۴-۳-۲- وظیفه مالک در تغذیه حیوان

حیوان گاهی از محیط زیست خود (مانند بیابان) تغذیه می‌کند که مالک باید حیوان را آزاد بگذارد و گاهی محیط زندگی حیوان (بیابان) زمینه تغذیه ندارد. در این صورت مالک باید آب و خوراک حیوان را فراهم سازد، (طوسی، ۱۳۸۷: ۱۶/ ۴۷) رسول خدا (ص) از جایی می‌گذشت، شتری را دید که در درب منزل دستش بسته شده است بدون آن که آب و علفی

نزد آن باشد. پیامبر (ص) فرمود: صاحب این حیوان کجاست؟ آنگاه به او فرمود: آیا دربارهی کاری که با این حیوان کرده‌ای از عذاب خدا نمی‌ترسی؟ یا آب و علف او را تأمین و برایش مهیا کن یا آن را آزاد گردان تا خودش چیزی بیابد، (هندی، ۱۴۰۹: ۶۸/۹) بر مبنای فقه اسلامی هرگاه کسی مالک حیوانی شود، بر او واجب است نیازهای اساسی از جمله آب و آذوقه آن حیوان را برآورد. در این حکم فرقی میان حیوان حلال‌گوشت یا حرام‌گوشت و پرند و غیر پرند نیست، زیرا حیوان حق حیاط دارد (طوسی، ۱۳۸۷: ۱۶/۴۷؛ نجفی، ۳۱/۳۹۴).

۳-۳-۳- وظایف حاکم شرع در تغذیه‌ی حیوان

اگر مالک از تأمین آب و آذوقه مناسب برای حیوان سرباز زند، حاکم شرع او را بر سه کار (فروختن، سربریدن، پرداختن نیازهای او) وامی‌دارد. اگر از این راه نیاز حیوان تأمین نشد حاکم شرع به نیابت از صاحب حیوان بر اساس مصلحت و به گونه‌ی مناسب اقدام می‌کند (همان، ۳۱/۳۹۶).

۴-۳-۴- توجه ویژه به حیوان شیرده

توجه به حیوان شیرده اهمیت بیشتری دارد زیرا مراعات حقوق آن ادای حق دو حیوان است. پیامبر اکرم (ص) می‌فرمایند: گاهی دوشیدن تمام شیر حیوان، موجب اذیت خود حیوان نیز می‌شود، (نجفی، ۳۱/۳۹۷) حمایت از حیوان شیرده به حیوان حلال‌گوشت اختصاص ندارد، بلکه حیوانی مانند سگ که از نگهداری آن اجمالاً نهی شده، اگر شیرده باشد مورد حمایت است.

۴-۳-۵- دعای صبحگاهی حیوان برای تغذیه

پرندگان به هنگام صبح تسبیح می‌گویند و رزق آن روز را از خدا می‌طلبند، (بهرامپور، ۱۳۸۴: جزء ۱۱۵/۱۱۵) صدای گنجشکان که با جیک‌جیک خود پروردگارش را تسبیح می‌کنند و از او قوت امروز خود را طلب می‌نمایند، (طباطبائی، ۱۳/۲۰۵)

۴-۴-۴- تقدم تشنگی حیوان بر وضو

اهمیت نماز در اسلام بر کسی پوشیده نیست که یکی از مقدمات انجام نماز طهارت و وضو است؛ اما حفظ و نگهداری حیوان تا آنجا سفارش شده که اگر حیوانی تشنه در معرض مرگ است و آب به اندازه‌ای نیست که هم انسان وضو بگیرد و هم حیوان را سیراب کند، در برخی موارد باید حیوان را سیراب کرد و به جای وضو تیمم کرد.

۴-۱- ثواب آب دادن به حیوان تشنه

رسول خدا (ص) فرمود: برای خنک کردن هر جگر تشنه پاداشی است، (دمیری، ۲/ ۲۴۲؛ مجلسی، ۱۴۰۴: ۶۵/۶۲) خدای تعالی سیراب کردن تشنگان را دوست دارد و کسی که حیوان تشنه‌کام را سیراب کند خدا او را در روزی که سایه‌ای جز سایه‌ی او نیست در سایه‌ی عرش خود جای می‌دهد (طبرسی، ۱۴۱۲: ۱۳۵).

۴-۵- حق بهداشت و درمان حیوان

رسیدگی به بهداشت حیوانات از ضروریات است زیرا زیستگاه آلوده و آب و خوراک ناسالم به سلامت آن‌ها آسیب می‌رساند و حتی تهیه‌ی داروهای موردنیاز حیوان نیز الزام‌آور است؛ و بر پایه‌ی احکام فقهی، مالک باید هزینه‌های درمان بیماری‌های آنرا بپردازد، (نجفی، ۴۳۶/۳۶ و ۴۳۷) از این‌رو در روایات پیشوایان معصوم (ع) بر بهداشت و پاکیزگی حیوان تأکید شده است. در دو روایت متفاوت از پیامبر اکرم (ص) چنین نقل شده است: که آغل گوسفندان را پاکیزه نگاه دارید؛ و خاک و خاشاک آنرا بزدايید؛ زیرا آن حیوان بهشتی است (براقی، ۱۳۷۱: ۶۴۲).

۴-۶- حق استراحت حیوان

پیامبر اکرم (ص) فرموده‌اند: هرگاه حیوانات را به خدمت گرفتید در استراحتگاه‌ها به آن‌ها فرصت استراحت بدهید و به آن‌ها ستم نکنید، (سیوطی، ۱۴۰۱: ۱/ ۱۰۲) امام صادق (ع) از لقمان حکیم نقل می‌فرماید: هنگامی که به محل استراحت نزدیک شدی از مرکب فرودبیاو هرگاه خواستید در منزلی استراحت کنید بهترین و نیکوترین مکان از حیث رنگ (سرسبز و خرم) و خاک (نرم و حاصلخیز) و دارای بیشترین گیاه باشند. (براقی، ۱۳۷۱: ۳۷۵)

۴-۷- آشیانه محل آسایش پرندگان

پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: پرنده در آشیانه در پناه و امان الهی است. هرگاه پرواز کرد می‌توانید آنرا شکار کنید. امام صادق (ع) فرمود: و هیچ پرنده‌ای به چنگ نمی‌افتد جز آنکه تسبیح پروردگارا ضایع و تباه کرده باشد (النعمان، ۱۳۸۵: ۲/ ۱۶۸).

۴-۸- حق احترام به حیوان

احترام به حیوان نیز از حقوق حیوان شمرده می‌شود، مردی (با اسبش) خدمت پیامبر (ص) رسید و به آن حضرت سلام کرد، پیامبر (ص) به صیغه ی جمع فرمود: وعلیکم السلام، آن مرد عرض کرد: ای رسول خدا من تنها هستم. حضرت رسول اکرم (ص) فرمود: به تو و به اسبت سلام کردم (حسینی راوندی، ۴۱-۴۲).

۴-۹- حرمت چهره‌ی حیوان

امام صادق (ع) فرمود: چهره هر چیزی حرمتی دارد و حرمت چهارپایان در صورت آنهاست (کلینی الرازی، ۱۳۶۵: ۱۶ / ۵۳۹؛ براقی، ۱۳۷۱: ۶۳۲) و همچنین می‌فرمایند: صاحب حیوان نباید برای نشانه‌گذاری به چهره‌ی حیوان داغ نهد (شیخ صدوق، ۱۳۶۲: ۵۰۷) و می‌فرمایند: هرچیز احترامی دارد و چهارپایان هم احترامی دارند و احترام آنها در (سالم و زیبا نگه‌داشتن) چهره ی آنهاست (کلینی الرازی، ۱۳۶۵: ۱۶ / ۵۳۸) حضرت علی (ع) می‌فرماید: کسی حق ندارد چهره‌ی حیوان را با (داغ نهادن) زشت سازد (شیخ صدوق، ۱۴۱۳: ۲ / ۲۸۷)

۴-۱۰- حق حیوان بر صاحبش

در کافی به سند خود از سکونی از امام صادق (ع) روایت کرده که فرمود: حیوان بر صاحبش شش حق دارد ۱- بیش از طاقتش بارنکند، ۲- پشت آنرا مجلس و نشیمن گاه خود برای گفتگو قرارنهد، ۳- هر وقت در منزل پیاده شد ابتدا به علف و آب آن پردازد، ۴- و صورت آنرا داغ نکند، ۵- آنرا نزند، زیرا خدای را تسبیح می‌گوید، ۶- هر وقت از آب عبور داد آب را بر آن عرضه بدارد (طباطبائی: ۱۳/۲۰۶).

۵- بهره‌گیری از حیوان

فرهنگ اسلامی به بهره‌گیری درست از حیوانات تأکید دارد و به انسان اجازه نمی‌دهد به بهانه‌ی شرافتی که بر سایر موجودات دارند، با بدرفتاری و بی توجهی به نیازهای حیاتی حیوان، اسباب اذیت و آزار آنها را فراهم سازد.

۵-۱- روایات و سیره معصومان (ع) درباره بهره‌گیری از حیوانات

۵-۱-۱- بهره‌گیری در حمل و نقل

اسلام برای بهره‌گیری در حمل نقل اوصاف و آدابی بیان کرده، از قبیل تعبیر به نعمت دنیا، سعادت و زینت مؤمن و امام صادق (ع) فرمود: مرکب برگیرید که مایه زینت است و با آن نیازها برآورده می‌شوند و هزینه روزی آن بر خدای بزرگ است (کلینی الرازی، ۱۳۶۵: ۱۶ / ۵۳۷)

پیامبر(ص):سوار شدن برالاغ را مایهٔ تواضع ودوری از تکبر دانسته وفرموده است:هرکس بر الاغ سوارشد متکبر نیست (محدث نوری، ۱۴۰۸: ۳/ ۲۵۵؛ جوادی املی، ۱۳۹۱: ۶۴۹)

۵-۱-۲- بهره گیری ورزشی

در حدیثی پیامبراکرم (ص) فرمود: محبوبترین سرگرمی در پیشگاه پروردگار، اسب سواری و تیراندازی است(سیوطی، ۱۴۰۱: ۳۸/۱).

۶- مدارا با حیوان

پیامبراکرم (ص) درباره چهارپایان به پروای الهی سفارش کرده اند: بر آنها نیکو سوارشوید و نیکو به خدمت بگیرید وازگوشت آنها بهره بگیرید. (همان، ص ۲۴) امام موسی بن جعفر (ع): هر حیوانی هنگام سوارشدن صاحبش، می گوید: بارخدا یا! او را به من مهربان کن (براقی، ۱۳۷۱: ۶۲۶) حضرت علی (ع) به متصدی دریافت مالیات حیوانات فرمود: کسی را برای دریافت حیوان بگمار، که خیرخواه، مهربان، امین و حافظ که نه سخت گیر باشد ونه ستم کار و نه تند براند و نه حیوانات را خسته کند (سید رضی، ۱۳۵۱: نامه ۲۵).

۶-۱- لزوم رعایت توان و طاقت

بر حیوان بیش از توان آن نباید بار کرد، از حمل بار سنگین بر حیوان، پیمودن مسیر طولانی بدون استراحت با آن و سوارشدن سه نفر بر یک حیوان نهی شده است، (نجفی، ۳۹۷/۳۱) حماد لحام می گوید: ستونی از شتران بارکش بر امام صادق (ع) گذشتند که باریکی از شتران کج شده بود و حیوان در اذیت بود، امام به ساربان فرمود: بار شتر را صاف و برابر کن، چراکه خدا عدل و برابری را دوست دارد (شیخ صدوق، ۱۴۱۳: ۲/ ۲۹۳). از رسول خدا (ص) نقل شده است: پشت چهار پایان را برای خود صندلی قرار ندهید، چه بسیار چهارپایی که از سوار خود بهتر وفرمانبردارتر از خداوند تعالی و بیشتر به یاد او است: (تلخیص بحار الانوار، ۱۳۸۸: ۱۹۳) سخن حضرت علی (ع) در مورد حمایت از حیوانات: به چهارپایان رحم آر، تن آنان را میازار و بر آنان بیش از طاقتشان بار مگذار(حالت، ۱۳۶۳).

۷- نهی از دشنام و لعن و نفرین بر حیوانات

علاوه بر منع از آزار بدنی حیوانات، آزار روحی مانند توهین زبانی، فحش و ناسزا، لعن و نفرین حیوانات هم در شرع، امری ناپسند است. امام علی (ع) می فرماید: به صورت

چهارپایان نزنید آن‌ها را نفرین نکنید زیرا خدا بر نفرین کننده آن‌ها نفرین می‌کند. (صدوق، ۱۴۱۳: ۱/۲: ۲۸۷) امام صادق (ع) هم می‌فرماید: نباید به حیوان دشنام داد (طوسی، ۱۳۶۵: ۱۶۹/۶) پیغمبر اکرم (ص) فرمود: هرگاه جنیندگان لعن و نفرین شوند با لعن همراه خواهند شد و اثر آن به همراهان خواهد رسید (صدوق، ۱۴۱۳: ۱/۲: ۲۸۶).

۸- نهی از آزار حیوانات

پیامبر اکرم (ص) فرمود: هرگاه حیوان شما در سرزمین دشمن در راه خدا زمین‌گیر شود، آنرا ذبح کنید و پاهایش را قطع نکنید، زیرا قطع دست و پای حیوان سبب مرگ تدریجی و زجر کشیدن حیوان است، (محدث نوری، ۱۴۰۸: ۱۱/۵۴۳) و در سخنی دیگر از اذیت حیوان‌ها نهی فرموده، مگر کشتن حیوان حلال گوشت برای خوردن، (دمیری، ۳۱۶/۲) نژادی از گاوهای نر را گاوبازی‌های در معدودی کشورها مثل اسپانیا با به حرکت درآوردن پارچه یا شنل ببازی گرفته و گاو را بخشم آورده و در موقع حمله گاو با نیزه و خنجر حیوان را زخمی می‌کنند و عمل را تا از پافتادن حیوان ادامه می‌دهند. (خواجه نصیر، ۱۳۸۲: ۲۵۳) که اسلام این کار را نهی کرده است. کلینی می‌نویسد امام سجاد (ع) بیست و دو بار بر پشت شترش حج کرد و هرگز شتر را آزار نرساند (کلینی الرازی، ۱۳۶۵: ۱/۴۶۷؛ شیروانی، ۱۱۷).

۹- نهی از کشتن بیهوده حیوانات

امام رضا (ع) از پدران بزرگوار خود (ع) روایت کرد: حضرت علی (ع) فرمود: رسول اکرم (ص) از کشتن پنج حیوان نهی کرده است و آن‌ها عبارت‌اند از: شیر گنجشک، هدهد، زنبور عسل، مور و قورباغه؛ و باز فرمودند چکاوک و گنجشک را نکشید و گوشتش را نخورید زیرا چکاوک بسیار تسبیح خدا می‌گوید. (تلخیص بحار الانوار، ۱۳۸۸، ص ۱۹۵ و ۱۹۷) پیامبر اکرم (ص) از چند چیز از جمله کشتن گوسفندی که برای شیر و آوردن بره در خانه نگهداری می‌شود، نهی فرموده است، (سیوطی، ۱۴۰۱: ۱/۲: ۶۸۹) رسول اکرم (ص) فرمودند: کسی که گنجشکی را بیهوده بکشد، روز قیامت آن پرنده از او به خدا شکایت می‌کند (مجلسی، ۱۴۰۴: ۱/۳۰۶).

۱۰- بهره‌گیری در تغذیه از حیوان (آداب ذبح حیوان)

ذبح حیوان نباید زجرآور، یا در معرض دید حیوانی دیگر باشد، در حدیثی به نقل از لقمان چنین آمده هر حیوانی هم‌نوع خود را دوست دارد همان گونه که فرزند آدم هم‌نوع خود را دوست دارد، (کلینی الرازی، ۱۳۶۵: ۲/۶۴۲) پیامبر اکرم (ص) فرموده است:

هنگام ذبح حیوان با نیک رفتاری ذبح کنید، (هندی، ۱۴۰۹: ۵/ ۳۹۲) و خیلی سریع کار را تمام کنید، (مجلسی، ۱۴۰۴: ۳۱۶/۶۲) سلاخی بلافاصله پس از ذبح به فتوای بعضی از فقها مکروه و ناپسند است، (نجفی، ۱۲۳/۳۶) و برخی آنرا حرام شمرده‌اند (طوسی، ۱۴۰۰: ۵۸۴).

۱۰-۱- شکار و ذبح در شب

طبق آیات قرآن کریم خداوند شب را برای استراحت و آرامش قرار داده، (سوره انعام آیه ۹۶) و از این رو از ذبح حیوانات و شکار آن‌ها در شب نهی شده است، شیخ طوسی می‌فرماید ذبح حیوان در شب مکروه است، مگر به هنگام ضرورت و ترس از مردن حیوان. (طوسی، ۱۴۰۰: ۵۸۵) پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: به سراغ جوجه‌ها در آشیانه‌هایشان نروید و سراغ پرنده به هنگام خوابش نروید تا صبح شود و جوجه را که هنوز پر درنیآورده به سراغش نروید و شکارش نکنید تا پر درآورد و قدرت پرواز یابد (کلینی الرازی، ۱۳۶۵: ۶/ ۲۱۶).

۱۱- بهره‌گیری نامناسب

اسلام رعایت حال حیوان را به عنوان موجودی دارای احساس، بر خواهش‌های نفسانی بشر مقدم می‌شمارد، به همین جهت بهره‌گیری نامتعارف از حیوان مانند خوابیدن بر پشت حیوان، ایستادن و نشستن طولانی و یک طرفه سوارشدن را ناروا شمرده شده است.

۱۲- درگیر کردن حیوان

به نقل از ابن عباس: امام صادق (ع) در مورد درگیر کردن حیوانات با یکدیگر فرمودند: این عمل در همه‌ی موارد مکروه است مگر میان سگ‌ها. (کلینی الرازی، ۱۳۶۵: ۶/ ۵۵۳) البته اگر این کارمایه‌ی ظلم به حیوان شود حرام است؛ و علامه مجلسی در شرح این روایات می‌فرماید: مراد از جواز این عمل در سگ‌ها، منظور آموزش و تمرین آن‌ها برای شکار است (مجلسی، ۱۴۰۴: ۶۱/ ۲۲۷).

۱۳- تیراندازی به جانداران

پیامبر اکرم (ص) فرمودند: هیچ جانداری را هدف تیراندازی خود قرار ندهید، (سیوطی، ۱۴۰۱: ۱۲/ ۷۲۹) در اسلام شکار کردن برخی حیوانات در شرایط ویژه اجازه داده شده است، ولی اجازه داده نشده، بی‌جهت و برای هوسرانی جانداری هدف تیراندازی قرار گیرد.

۱۴- کیفر به ناحق کشتن حیوان

پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: هیچ پرنده یا غیر پرنده‌ای به ناحق کشته نمی‌شود، مگر این که در روز قیامت به دشمنی قاتل خویش بر می‌خیزد (هندی، ۱۴۰۹: ۱۵ / ۳۷).

نتیجه گیری

اسلام بر رفتار نیکو، مدارا در نحوه نگهداری و بهره‌گیری درست از حیوانات تأکید دارد، بنابراین در عین حال که به استناد قرآن کریم و روایات، جانوران به ویژه چهارپایان برای سود دهی به انسان آفریده شده‌اند، ولی به انسان اجازه نمی‌دهد به بهانه‌ی شرافت و فضیلتی که بر سایر موجودات دارند، جایگاه و حقوق حیوانات را نادیده انگارند و هر گونه که تمایل دارد با حیوانات برخورد کند و حیات حیوان را ملعبه خود قرار دهد، در ضمن در دین مقدس اسلام تصرف و بهره‌برداری انسان از حیوانات نیز بی‌حد و حصر نیست، بلکه تابع ضوابط شرعی و اخلاقی بی‌شمار دقیقی است و قوانین حمایتی و حقوقی که اسلام برای حیوانات وضع کرده، احکامی شرعی و الزام آورند و رعایت آنها بر مالک حیوان و دیگران و در مواردی بر حاکم شرع نیز واجب است. در واقع اسلام رعایت حال حیوان را به عنوان موجودی دارای احساس، فهم، شعور و ادراک و در نتیجه حرمتی که دارند بر خواهش‌های نفسانی بشر، مقدم شمرده و به همین جهت بهره‌گیری نامتعارف از حیوانات را ناروا می‌داند؛ و چون هدف از این نوشتار، ارائه‌ی طرحی نسبتاً جامع از تعالیم اسلام درباره‌ی رعایت حقوق حیوانات بوده طبعاً مباحث آن بسیار فشرده مطرح شده. در حقیقت این نوشتار با بهره‌گیری از کتب متعدد فقهی، جانورشناسی و حیات وحش تهیه گردیده؛ و امیدواریم از این مقاله برای بحثهای گسترده و اصولی‌تر در حقوق حیوان الهام گرفته شود.

*قرآن کریم

۱. براقی، احمد بن خالد، ۱۳۷۱ ه ق، **المحاسن**، دارالکتاب الاسلامیه، چاپ دوم، قم.
۲. بهرامپور، ابوالفضل، ۱۳۸۴، **تفسیر نسیم حیات**، آوای قرآن و با همکاری نشر سبحان و انتشارات هجرت، چاپ دوم تا پنجم، نگین قم و سرور قم.
۳. تلخیص و ترجمه بحار الانوار، ۱۳۸۸، **تحفه آثار** به کوشش موسسه فرهنگی شمس الضحی، تهران کتاب نیستان.
۴. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۹۱، **مفاتیح الحیاء**، نشر اسراء، چاپ صد و یک، قم.
۵. حالت، ابوالقاسم، ۱۳۶۳ ه ش، **سخنان حضرت علی (ع) یا شکوفه های خرد**، شرکت چاپ و انتشارات علمی، چاپ دوم.
۶. حسینی راوندی، سید فضل الله، بی تا، **النوادر**، موسسه دارالکتاب، قم.
۷. خواجه نصیر، محمد تقی، ۱۳۸۲ ه ش، **دانستنیهای دنیای حیوانات**، انتشارات شیدوش، چاپ اول، تهران
۸. دمیری، کمال الدین، بی تا، **حیاء الحيوان الكبرى**، دارالقاموس الحدیث، بیروت
۹. سید رضی، به قلم سید علینقی فیض، ۱۳۵۱، ترجمه و شرح نهج البلاغه، چاپ دوم.
۱۰. سیوطی، عبدالرحمان جلال الدین، ۱۴۰۱ ق، **الجامع الصغیر**، دارالفکر، چاپ یکم، بیروت
۱۱. شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه القمی، ۱۴۱۳ ه ق، **من لایحضره الفقیه**، تصحیح علی اکبر غفاری، موسسه انتشارات اسلامی، چاپ سوم، قم.
۱۲. _____، **ترجمه آیت الله کمره ای**، ۱۳۶۲، الامالی، چاپ چهارم، کتابخانه اسلامی، تهران.
۱۳. شیروانی، علی، **ترجمه ی رساله حقوق امام سجاد (ع)**، انتشارات اندیشه مولانا، چاپ دوم، تهران.
۱۴. عاملی جبعی (شهید ثانی)، زین الدین بن علی بن احمد، ۱۴۱۳ ه ق، **مسالك الافهام الى تنقیح شرایع الاسلام**، تحقیق موسسه معارف اسلامی، موسسه معارف اسلامی، چاپ یکم، قم.
۱۵. طباطبائی، سید محمد حسین علامه، **تفسیر المیزان**، بنیاد علمی و فکری علامه طباطبائی، با همکاری مرکز نشر فرهنگی رجاء و موسسه انتشارات امیر کبیر.
۱۶. طبرسی، حسین، ۱۴۱۲ ه ق، **مکارم الاخلاق**، چاپ چهارم، شریف رضی، قم.
۱۷. طوسی، محمد بن الحسن، ۱۴۰۰ ه ق، **النهایه فی مجرد الفقه و الفتاوی**، دارالکتاب العربی، چاپ دوم، بیروت.

۱۸. _____، ۱۳۶۵، تهذیب الاحکام، تحقیق سید حسین موسوی خراسان، چاپ چهارم، دارالکتب الاسلامیه، تهران
۱۹. _____، ۱۳۸۷ ه ق، المبسوط فی فقه الامامیه، تصحیح سید محمد کشفی، مکتبه مرتضویه، چاپ سوم، تهران.
۲۰. قرائتی، محسن، ۱۳۸۷، تفسیر نور، مرکز فرهنگی درسهای از قرآن، چاپ دهم، تهران.
۲۱. کاظم طلائی، جمعی از نویسندگان، فرهنگ نامه ی حیات وحش ایران (مهره داران)، نشر طلائی، تهران ۱۳۸۸ چاپ اول
۲۲. کلینی الرازی، محمدبن یعقوب، ۱۳۶۵ ه ق، الکافی، دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، تهران.
۲۳. مجلسی، العلامه محمد باقر بن محمد تقی، ۱۴۰۴ ق.، بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار (ع)، موسسه الوفاء، بیروت.
۲۴. _____، ۱۳۹۴، توحید مفضل، ساده نویسی و تحریر سید جواد معام، انتشارات برکات اهل بیت (ع)، چاپ هشتم، مشهد
۲۵. محدث نوری، میرزا حسین طبرسی، ۱۴۰۸ ه ق، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، تحقیق موسسه آل البيت (ع)، موسسه آل البيت (ع)، چاپ یکم، قم.
۲۶. مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۶۹ ه ش، تفسیر نمونه، ناشر دارالکتب اسلامیه، چاپ هفتم، قم.
۲۷. _____، ۱۳۹۰، ۱۰ درس خدائشناسی، انتشارات نسل جوان، قم، چ دوم
۲۸. نجفی، محمد حسین، بی تا، جواهرالکلام، تحقیق عباس قوچانی، داراحیاء التراث العربی، چاپ هفتم، بیروت
۲۹. النعمان، نعمان بن محمدالقاضی، ۱۳۸۵، دعائم الاسلام، دار المعارف، چاپ دوم، مصر.
۳۰. واس یا کارد، ۱۳۷۲ ه ش، هوش حیوانات، ترجمه ی دکتر علاءالدین بازارگادی، انتشارات عبید زاکانی. چاپ اول، قزوین.
۳۱. هندی، علی بن المتقی بن حسام الدین، ۱۴۰۹، کنز العمال، تحقیق و تصحیح: صفوه سقا، بکری حیانی، موسسه الرسالیه، بیروت.